

**Τελευταί, Ταφικά Έθιμα, το «φιλί του Θεού»
και ο «διαρκής θάνατος»
του μυστικού στον αρχαίο Ιουδαϊσμό***

Κ. Θ. Ζάρρας

Σε έναν από τους πολλούς θρύλους που έχουν καταγραφεί στο Ραββινικό corpus κειμένων, και συγκεκριμένα στο Ταλμούδ, αναφέρεται μια ιδιαίτερης σημασίας στιχομυθία ανάμεσα στους Ιουδαίους σοφούς και τον Μ. Αλέξανδρο. Σύμφωνα με την εν λόγω παράδοση, ο μεγάλος στρατηλάτης ρώτησε τους ραββίνους για ένα από τα μεγάλα ζητήματα της ζωής¹. Η απάντηση που αναφέρεται ότι έλαβε αποδίδει μια από τις πιο βαθυστόχαστες διδασκαλίες που όχι μόνο κατόρθωσαν να επιβιώσουν στο πέρασμα των αιώνων, αλλά αναπτύχθηκαν και εξελίχθηκαν τόσο, ώστε να συνιστούν τελικά μια από τις θεμελιώδεις ιδέες του μυστικού Ιουδαϊσμού έως σήμερα.

Στο ερώτημα «τι οφείλει να πράττει κάποιος για να ζήσει αιώνια;», οι ραββίνοι απάντησαν: «αν θέλεις να ζήσεις, τότε θα πρέπει να πεθάνεις (γιαμίτ)». Αν και οι περί θανάτου αντιλήψεις στον Ιουδαϊσμό έχουν παρουσιαστεί και αναλυθεί, εδώ η αναφορά γίνεται στον εκούσιο και εν ζωή θάνατο του πιστού· σε ένα είδος θανάτου, στον μυστικό πυρήνα του οποίου κρύβεται το ίδιο το μυστήριο της αληθινής ζωής. «Αν θέλεις να ζήσεις, τότε θα πρέπει να πεθάνεις!» Όμως, ποια είναι η έννοια αυτού του θανάτου; Ποια είναι η φύση της ζωής στην οποία παραπέμπει; Ποιος αποθνήσκει και ποιος ζει στη συνέχεια; Για να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα απαιτείται μια σύντομη επίσκεψη στον κόσμο της πρώιμης ραββινικής ερμηνευτικής και θεολογίας, αλλά και μια εξίσου σύντομη αναφορά στις αντιλήψεις περί θανάτου και τα συνακόλουθα ταφικά έθιμα.

Προς το τέλος της περιόδου του Δεύτερου Ναού οι ενέργειες στις οποίες προέβαιναν ύστερα από την αποδήμηση ενός συνανθρώπου καλούνταν ενταφιασμός². Το πρόσωπο και όλο το κεφάλι περιδενόταν με σουδάριο και ύστερα από τον καθαρισμό του σώματος με νερό τυλιγόταν και αυτό με λινό ύφασμα³. Στην αφήγηση για την ίαση της κόρης του αρχισυναγώγου (Μκ 5,35-42) ο Ιησούς είδε συγκεντρωμένο πολύ κόσμο να θρηνεί και να κλαίει⁴. Κατά πάσα πιθανότητα υπήρχαν άνθρωποι που έκαναν τα παραπάνω ως ένα είδος επαγγέλματος⁵. Πιθανώς, ως αντίμετρο στο ζεστό κλίμα και για να εμποδίσουν την ταχεία αποσύνθεση του σώματος χρησιμοποιούσαν μύρα και αρώματα με τα οποία το επάλειφαν⁶. Μέσα από αυτό το πρίσμα, ίσως στην αφήγηση της γυναίκας με το αλαβάστρινο δοχείο που πλησίασε τον Ιησού στο Μκ 14,8 να απαντάται ο απόηχος ενός

---

* Εισήγηση στο Θ' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο, Βόλος, Νοέμβριος 2007.

¹ Βλ. bTamid 32a.

² Μάλιστα, αυτός είναι όρος που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Ιησούς Χριστός (βλ. Μκ 14,8).

³ Βλ. Μτ 27,59. Ιω 11,44. 19,40. Πραξ 9,37.

⁴ Βλ. Μτ 9,23: «ὄχλον θορυβούμενον». Ακόμη, Μκ 5,38: «θεωρεῖ θόρυβον καὶ κλαίοντας καὶ ἀλαλάζοντας πολλα».

⁵ Βλ. και Ιερ 9,17.

⁶ Μκ 14,8. 16,1. Λκ 24,1. Ιω 12,3 και 7. 19,39-40. Σε παλαιότερους καιρούς αυτές οι αρωματικές καίγονταν, με τον ίδιο σκοπό (βλ. Ιερ 34,5).

ακόμη αρχαιότερου βασιλικού εθίμου⁷. Αλλά και ο Νικόδημος εμφανίζεται να φέρνει μίγμα από αλόη και μύρο για να συνδράμει στην περιποίηση του σώματος του Ιησού. Μάλιστα, η συγκεκριμένη αναφορά αποτελεί σημαντική ένδειξη περί των Ιουδαϊκών ταφικών εθίμων κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ.⁸

Σύμφωνα με τον Ιώσηπο⁹, στη συνέχεια σχηματιζόταν πομπή η οποία συνόδευε το σώμα στην τελευταία του κατοικία, η οποία ήταν συνήθως ο οικογενειακός τάφος¹⁰. Ίσως για λόγους υγιεινής, αλλά και εξαιτίας των χαλαχότ περί τελετουργικής καθαρότητας, η ταφή γινόταν το συντομότερο δυνατό και πριν τη δύση του ήλιου¹¹. Συνήθως, ως χώρους ταφής χρησιμοποιούσαν σπηλιές ή φυσικά ανοίγματα στις πλαγιές λόφων ή λοφίσκων, τα οποία διαμόρφωναν καταλλήλως¹². Στην Ιερουσαλήμ και τα περίχωρα αυτής έχουν ανασκαφεί και έλθει στο φως εκατοντάδες σχετικά ευρήματα. Την δε είσοδο έφρασαν με μεγάλο σφαιρικό λίθο (γκολάλ)¹³.

Το γεγονός του θανάτου εθεωρείτο ως αποτέλεσμα της αμαρτίας για το οποίο μάλιστα οι πρωτόπλαστοι είχαν προειδοποιηθεί (Γεν 2,17)¹⁴. Η θνητότητά τους ενεργοποιήθηκε από τη στιγμή (Γεν 3,22-24) που παρέβησαν την εντολή του Θεού και έφαγαν τον απαγορευμένο καρπό¹⁵. Κατ' άλλη εκδοχή, ο θάνατος κατέστη αναπόφευκτος μόνο ύστερα από την καλούμενη «δεύτερη πτώση», δηλαδή όταν οι Ισραηλίτες λάτρεψαν τον χρυσό μόσχο στους πρόποδες του όρους Σινά¹⁶. Έτσι, ο θάνατος ήταν ένα αναπόφευκτο για τους ανθρώπους μέλλον¹⁷, το οποίο κατόρθωσαν να αποφύγουν μόνο ο Ενώχ και ο προφήτης Ηλίας, όμως με την ενέργεια του Ίδιου του Θεού¹⁸. Κατ' αυτό τον τρόπο, όπως υπάρχει η στιγμή της γέννησης, έτσι υπάρχει και η στιγμή του θανάτου (Εκκλ. 3,2)¹⁹ και εφόσον ο άνθρωπος δεν μπορεί να έχει γνώση αυτής εκ των προτέρων θα πρέπει να έχει τη μετάνοια ως συνεχές του μέλημα²⁰. Σύμφωνα με τις διδαχές των ραββίνων, τη στιγμή του θανάτου του ο άνθρωπος αφήνει μια κραυγή που ακούγεται παντού²¹ και

---

⁷ Βλ. Β' Χρ 16,14: «καὶ ἔθαψαν αὐτὸν ἐν τῷ μνήματι ᾧ ὤρυσεν ἑαυτῷ ἐν πόλει Δαυιδ καὶ ἐκοίμισαν αὐτὸν ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ ἔπλησαν ἀρωμάτων καὶ γένη μύρων μυρεψῶν καὶ ἐποίησαν αὐτῷ ἐκφορὰν μεγάλην ἕως σφόδρα» Ακόμη, Ιερ 34,4-5.

⁸ Ιω 19,39-40: «ἔδησαν αὐτὸ ὀθονίοις μετὰ τῶν ἀρωμάτων, καθὼς ἔθος ἐστὶν τοῖς Ἰουδαίοις ἐνταφιάζειν».

⁹ Βλ. Ιουδ Πολ 1.671-673 σχετικά με την πομπή του Ηρώδη.

¹⁰ Λκ 7,12-14. Ακόμη, Β' Σαμ 3,31.

¹¹ Μκ 5,38. Ιω 11. Πραξ 5,5-10.

¹² Ιω 11,38: «ἦν δὲ σπήλαιον καὶ λίθος ἐπέκειτο ἐπ' αὐτῷ». Ακόμη, βλ. Μτ 27,60 αλλά και Γεν 23,9 και 25,9-10.

¹³ Βλ. Μτ 28,2. Ιω 11,39.

¹⁴ Μάλιστα, στο bShabbat 55a λέγεται ότι «Δεν υπάρχει θάνατος δίχως αμαρτία». Παρόλα αυτά, ο ρ. Μεγίρ δίδαξε ότι ο θάνατος είναι μια φυσική διαδικασία την οποία ο Θεός δημιούργησε από την αρχή (βλ. το μιδράς στο *Genesis Rabbah* 9:5).

¹⁵ Βλ. bShabbat 55b, όπου οι άγγελοι ρωτούν τον Θεό για αυτό το θέμα και παίρνουν την ίδια απάντηση. Ο Παύλος, επίσης συνδέει την πρωταρχική ανυπακοή με το κράτος του θανάτου (Ρωμ. 5,11-12).

¹⁶ *Exodus Rabbah* 32:1. *Numbers Rabbah* 9:45.

¹⁷ Στο bBaba Bathra 10a ο θάνατος χαρακτηρίζεται ως «το ισχυρότερο δημιούργημα του Θεού».

¹⁸ Βλ. Γεν 5,22-24. Β' Βασ 2,1-12. Ακόμη, *Leviticus Rabbah* 27.4.

¹⁹ Στον Εκκλησιαστή (7,1) λέγεται ότι καλύτερη είναι η ημέρα του θανάτου, παρά της γέννησης και ότι στη δεύτερη θα έπρεπε να θρηνεί ο άνθρωπος και στην πρώτη να αγάλλεται. Επίσης, βλέπε το μιδράς στο *Ecclesiastes Rabbah* 5:14.

²⁰ bShabbat 153a: «Μια μέρα πριν το θάνατό σου, μετανόησε!».

²¹ bYoma 20b.

τότε αρχίζει το ταξίδι του σε έναν κόσμο όπου θα δρέψει τους καρπούς των πράξεών του όσο ζούσε²².

Κατά την περίοδο του Δεύτερου Ναού αναπτύχθηκαν ιδιαίτερες αντιλήψεις σχετικά με το θάνατο των δικαίων, επίσης. Έτσι, ενώ οι άδικοι και οι αμαρτωλοί θα υπέφεραν αιώνιο χαμό και λήθη, οι δίκαιοι θα ανασταίνονταν και θα «έλαμπαν στον ουρανό όπως τα άστρα»²³. Ίσως εξαιτίας αυτών των δοξασιών περί του θανάτου των δικαίων οι ραββίνοι έφτασαν να θεωρούν τον επόμενο κόσμο ως καλύτερο από τον προηγούμενο²⁴ ή ότι η συνεχής αγαθοεργία έχει τη δύναμη να καταργεί την ισχύ του θανάτου²⁵. Μέσα από αυτό το πρίσμα και ειδικά αναφορικά με τους ευσεβείς, οι ραββίνοι δίδασκαν ότι ο θάνατος έχει ευεργετικό χαρακτήρα, αφού επιφέρει μια παύση στον αδιάκοπο αγώνα του κατά της έμφυτης στον άνθρωπο ροπής προς το κακό²⁶. Παρομοίως, στο *Πιρκέ Αβότ (Κεφάλαια Πατέρων)*²⁷ αναφέρεται ότι «αυτός ο κόσμος μοιάζει με ένα διάδρομο που οδηγεί στον 'κόσμο που θα έλθει' (ολάμ χα-μπα)», υπονοώντας τη μετάβαση σε μια καλύτερη διάσταση.

Σύμφωνα με τους ραββίνους της εποχής της *Μισνά* και του *Ταλμούδ*, υπάρχουν 903 τρόποι με τους οποίους επέρχεται ο θάνατος, χειρότερος των οποίων είναι το άσθμα και ελαφρύτερος όλων το λεγόμενο 'φιλί του θανάτου', τρόπος ο οποίος επιφυλάσσεται μόνο για τους δίκαιους και που μοιάζει με την κίνηση απομάκρυνσης μιας τρίχας μέσα από το γάλα²⁸. Ύστερα από τη στιγμή του θανάτου και για ένα χρόνο η ψυχή μεταβαίνει σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο με τη δυνατότητα να επανέρχεται στον υλικό κόσμο, αλλά μόνο ως θεατής²⁹. Αυτό το ενδιάμεσο στάδιο πίστευαν ότι έχει τον χαρακτήρα καθαρτηρίου για τις ψυχές που βαρύνονται με μεγάλα αδικήματα. Όμως, εφόσον ο Θεός βούλεται καλά για τα παιδιά του, το ύστατο μέλλον τους δεν μπορεί παρά να είναι καλό. Έτσι, το θαύμα της ανάστασης θα είναι κοντά³⁰ και ακόμη και η Γέεννα θα καταργηθεί στο μέλλον και δεν θα υπάρξει³¹.

Μια από τις λιγότερο ερευνηθείσες περιοχές του Φαρισαϊκού κινήματος αφορά σε αυτήν ακριβώς του πρώιμου Ιουδαϊκού ευσεβισμού (χασιδισμού) που αναπτύχθηκε στις τάξεις του ήδη από τον 2ο αιώνα π.Χ. Στα βιβλία Α' και Β' *Μακκαβαίων* γίνεται λόγος για τους Ασιδαίους ή χασιδίμ, οι οποίοι ήταν άνδρες ονομαστοί, τόσο για την έμπρακτη και βαθιά τους πίστη, όσο και για την προθυμία τους να θυσιάσουν ακόμη και την ίδια τους τη ζωή στην υπηρεσία του Θεού. Αν και τα ίχνη τους χάνονται στην ιστορία, ο ρόλος τους στην επανάσταση των Μακκαβαίων ήταν σημαντικός. Μάλιστα, από σημερινούς ερευνητές πιστεύεται ότι τα κινήματα των Εσσαίων και των Κουμρανιτών πιθανώς συνδέονται με εκείνη την αινιγματική και κλειστή κοινωνία του 2ου π.Χ. αιώνα. Αλλά

²² bShabbat 30b. bBerakhot 18b-19a.

²³ Βλ. Α' *Ενώχ* 25,4-6. Δαν. 12,2-3. Ακόμη, *Midrash Tehillin* 11.7. 51b-52a.

²⁴ Βλ. bKiddushin 39b, όπου η εμπειρία παρομοιάζεται με διάβαση σε μια καλύτερη κατάσταση.

²⁵ bShabbat 156b.

²⁶ Βλ. *Genesis Rabbah* 9:5.

²⁷ *Πιρκέ Αβότ* 4,21. Βλ. Αθ. Π. Χαστούπη, *Κεφάλαια Πατέρων*, Θεσσαλονίκη 1961, 59.

²⁸ bBerakoth 8a. bBaba Bathra 17a. Βλ. A. Cohen, *Everyman's Talmud: The major teachings of the Rabbinic Sages*, σελ. 73-4. G.F. Moore, *Judaism in the first centuries of the Christian era: the age of the Tannaim*, Hendrickson 1997 (επανεκδ.), τομ. II, 249.

²⁹ bShabbat 152b-153a.

³⁰ mSanhedrin 10:1. bSanhedrin 90a-91a.

³¹ bAvodah Zarah 3b. bNedarim 8a. bRosh haShanah 16b-17a.

και η θεολογία και ο καθημερινός πρακτικός ευσεβισμός των Φαρισαίων της εποχής του Χριστού και αργότερα πιστεύεται ότι επηρεάστηκε εμφανώς από τη φυσιογνωμία εκείνων των αρχαίων χασιδίμ. Στα ραββινικά κείμενα γίνεται λόγος για τους «πρώτους αγίους» (χασιδίμ χαρισονίμ) και για την ολοκληρωτική τους αφοσίωση στη λατρεία του Θεού. Μεγάλες μορφές μεταγενέστερων ραββίνων ακολουθούν και κερδίζουν τιμή και αναγνώριση στα χνάρια αυτών των «πρώτων αγίων». Ως κορυφαία μορφή που όχι μόνο έζησε, αλλά και πέθανε σύμφωνα με τα πρότυπά τους στέκει ο μεγάλος ταννά ρ. Ακίβα μπεν Γιοσήφ³². Πέρα από την αποφασιστική συμβολή, τόσο του ιδίου, όσο και των μαθητών του, στην πρώτη προσπάθεια καταγραφής της προφορικής Τορά, εγχείρημα που ολοκλήρωσε αργότερα ο ρ. Γιουδά χαΝασί (Ιούδας ο Πρίγκιπας) στη συλλογή που είναι σήμερα γνωστή ως Μισνά, ο ρ. Ακίβα ήταν εξίσου σεβαστός και για την εντύπωση του σε κάποιες άλλες σπουδές, περισσότερο άδηλες και κρυφές. Αυτές διέθεταν θεωρητικό (κυρίως ερμηνευτικό), αλλά και πρακτικό χαρακτήρα. Η σήμερα καλούμενη ιστορία των τεσσάρων³³ που εισήλθαν στον παράδεισο, όπου ο Ακίβα παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, έχει ήδη εξεταστεί από τους ερευνητές³⁴. Όμως, για την παρούσα συγκυρία εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια άλλη παράδοση σχετικά με τον μαρτυρικό θάνατό του. Έχοντας παραβεί ρωμαϊκό διάταγμα απαγόρευσης της διδασκαλίας της Τορά, ο ρ. Ακίβα συλλαμβάνεται και εκτελείται στην πυρά³⁵. Όμως, η ώρα της εκτέλεσής του συνέπεσε με την ώρα απαγγελίας του Σιεμά· τότε, σε μια ύστατη πράξη ευσέβειας και αφοσίωσης στον θεό κατά τις τελευταίες του στιγμές, ο ραββίνος απαγγέλλει το γνωστό εδάφιο του Δευτ 6,5 «αγαπήσεις κύριον τον Θεόν σου εξ' όλης της καρδιάς σου και εξ' όλης της ψυχής σου και εξ' όλης της δυνάμεώς σου»³⁶. Όπως παραδίδεται, λίγο πριν εκπνεύσει στις φλόγες ο Ακίβα αναφωνεί: «Επιτέλους! Σε όλη μου τη ζωή προσπαθούσα να κατανοήσω το νόημα της φράσης «εξ' όλης της ψυχής σου» τώρα καταλαβαίνω ότι εννοεί «ακόμη και αν σου πάρει την ψυχή»³⁷. Ως αποτέλεσμα, ο ρ. Ακίβα παραδίδεται πρόθυμα στο θάνατο, βυθισμένος στην ευλογία της κατανόησης μιας από τις σημαντικότερες Εντολές που δόθηκαν στον Ισραήλ. Αυτό που εννοείται εδώ είναι το ιδανικό της απόλυτης και έμπρακτης αφοσίωσης στον Θεό ως ένα κυριολεκτικώς ολοκληρωτικό δόσιμο/προσφορά, σε έναν τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε να εκλείπει ακόμη και αυτό το φυσικό εγώ.

Θα πρέπει εδώ να τονιστεί η τεράστια έμφαση που αποδίδονταν από τους πρώτους χασιδίμ στην εκπλήρωση όλων ανεξαιρέτως των Εντολών, ακόμη και εκείνων των δευτερευόντων χαλαχικών κανονισμών, που για τους περισσότερους ίσως ήταν άγνωστοι. Όπως διδασκόταν, ο Θεός έχει ήδη φανερώσει την οδό διαφυγής από τον

---

³² Για το πρόσωπο και τη συμβολή του βλ. George Foot Moore, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The Age of Tannaim*, τομ. Ι, 87-88. Βλέπε την πολύ καλή μελέτη του Louis Finkelstein, *Akiva: Scholar, Saint and Martyr*, Νέα Υόρκη 1962. Ακόμη, G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Edinburgh 1995, 65-6. 72.

³³ tHagigah 2,3 κ.ε. jHagigah 2:1. 77a-77b. bHagigah 14b. 15a-b.

³⁴ Βλ. Κ. Θ. Ζάρρας, *Η Αρχαία Ιουδαϊκή Μυστική Παράδοση του Θρόνου*, Θεσσαλονίκη 2000, 142 κ.ε. Επίσης, E. Urbach, *The Sages: The World and Wisdom of the Rabbis of the Talmud*, 445. G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, Schocken 1961, 40-79. L. Jacobs, *Jewish Mystical Testimonies*, Schocken 1977, 29-30.

³⁵ bBerakoth 61b.

³⁶ M. Fishbane, *The Exegetical Imagination on Jewish Thought and Theology*, Harvard 1998, σελ. 136.

³⁷ jBerakoth 14b. bBerakoth 61b.

θάνατο (Ψλμ 68,21)³⁸ δια της τηρήσεως των Εντολών. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Εκκλησιαστή (8,5)³⁹, όποιος τηρεί τις Εντολές παραμένει μακριά από το κακό, ενώ στο Λευιτ (18,5) βεβαιώνεται ότι οι Εντολές μπορούν να ζωογονούν τον ευσεβή. Αλλά και για τους καιρούς ακμής των Χασιδίμ (ή Ασιδαίων), το Δ΄ Μακκαβαίων⁴⁰ (6,22. 7,18-19) κήρυσσε πως η έμπρακτη ευσέβεια είχε τη δύναμη να αποτρέπει τον θάνατο. Έτσι, εξετάζοντας πέρα από το ήδη διαπιστωθέν εξωτερικό περίβλημα μιας ανούσιας κάποτε τυπολατρίας, όπου διυλιζόταν ο κώνωψ, αρχικός και απώτατος σκοπός αυτής της σχεδόν άνευ προηγουμένου εξακτινισμένης ακόμη και στις πιο δυσδιάκριτες λεπτομέρειες του βίου του πιστού ευσέβειας, ήταν η ολότροπη και ολομερής σύνδεση με την ουράνια διάσταση⁴¹. Όπως προτασσόταν, μόνο διά της τηρήσεως όλων των Εντολών θα μπορούσε η καθημερινή ζωή του χασίντ να μπολιαστεί με τη Σεκινά, τη θεϊκή Παρουσία, μεταμορφώνοντας και αγιοποιώντας τόσο τον ίδιο, όσο και τον κόσμο. Κατ' αυτό τον τρόπο, σύνολος ο βίος του ευσεβούς μετατρέποταν σε μια μιτζβά, σε μια προσφορά άξια ώστε να παρουσιαστεί ενώπιον του ουρανού Βασιλιά. Εδώ ο ευσεβής στρέφεται προς τον Θεό με μια τέτοια ένταση και καθολικότητα, ώστε ο χοϊκός του εαυτός μοιάζει να χάνεται και ο ίδιος να είναι για τον κόσμο 'νεκρός'. Εντός αυτής της διαθέσεως μπορούσε να συντελεστεί επιτυχημένα η 'έξοδος' του μυστικού από τον κόσμο και η μεταφορά ή η 'είσοδος' του στα ανάκτορα και τους κήπους του Θεού. Όπως θα αναμενόταν, η μορφή του ρ. Ακίβα προτεινόταν ως το ιδανικό πρότυπο ευσεβούς, αφού εξαιτίας της αγάπης του για τον Θεό πρόσφερε και αυτή την ίδια του ζωή σε μια πράξη αληθινού μαρτυρίου.

Είναι ακριβώς πάνω σε αυτές τις γραμμές παράδοσης που αναπτύχθηκε και η πρακτική της **ντεβεκούτ** ("αφοσίωση", "προσκόλληση"), η βιβλική αφορμή της οποίας απαντάται στο Δευτ. 11,22 όπου αναφέρεται «αγαπάν κύριον τον Θεόν ημών και πορεύεσθαι εν πάσαις ταις οδοίς αυτού και προσκολλάσθαι αυτώ». Σύμφωνα με τη θεωρία της ντεβεκούτ⁴², προκειμένου ο πιστός να προσφέρει ορθή, αληθινή και αποτελεσματική λατρεία στον Θεό θα πρέπει να εκτελεί την κάθε του πράξη ευσέβειας (μάλλον, την κάθε μια της καθημερινής του ζωής γενικώς) με συγκεκριμένη διάθεση ή **πρόθεση** αφιέρωσης στον Θεό. Στην κυριολεξία, ως να ήταν η μόνη ή η τελευταία του πράξη επί της γης. Βεβαίως, η ντεβεκούτ συνδεόταν τόσο με την απαγγελία του Σιεμά, όσο και με το πρόσωπο του ρ. Ακίβα. Είναι απολύτως χαρακτηριστική η αναφορά στη Μισνά⁴³ πώς κάποιος μπορεί να προσεύχεται **μόνο** εντός αυτής της εσωτερικής διαθέσεως και όχι διαφορετικά.

³⁸ «ὁ θεὸς ἡμῶν θεὸς τοῦ σώζειν καὶ τοῦ κυρίου κυρίου αἱ διέξοδοι τοῦ θανάτου»

³⁹ «ὁ φυλάσσων ἐντολὴν οὐ γινώσκει ῥήμα πονηρὸν καὶ καιρὸν κρίσεως γινώσκει καρδία σοφου».

⁴⁰ Δ΄ Μακκ 6,22: «πρὸς ταῦτα ἡμεῖς μὲν ὧν Ἀβρααμ παῖδες εὐγενῶς ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας τελευτᾶτε ἀλλ' ὅσοι τῆς εὐσεβείας προνοοῦσιν ἐξ ὅλης καρδίας οὗτοι μόνου δύνανται κρατεῖν τῶν τῆς σαρκὸς παθῶν πιστεύοντες ὅτι θεῶν οὐκ ἀποθνήσκουσιν ὥσπερ οὐδὲ οἱ πατριάρχαι ἡμῶν Ἀβρααμ καὶ Ἰσαακ καὶ Ἰακωβ ἀλλὰ ζῶσιν τῷ θεῷ».

⁴¹ Στο bShabbat 149a τονίζεται ότι ο Θεός πρέπει «να είναι παρών σε κάθε σου σκέψη».

⁴² Για το θέμα βλ. G. Scholem, "Devekut, or Communion with God" στο έργο του ιδίου *The Messianic Idea in Judaism*, Schocken, New York 1971, 203-226.

⁴³ mBerakoth 5:1.

Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η ραββινική ερμηνεία του Ψλμ 44(43),23: «**ότι *ένεκά σου θανατούμεθα όλη την ημέραν, ελογίσθημεν ως πρόβατα σφαγής***»⁴⁴. Εδώ ο ίδιος ο πιστός ή ο μυστικός παρομοιάζεται με το θύμα της θυσιαστικής προσφοράς στο ναό. Πέρα από την ερμηνεία που προτείνει η κοινωνικο-ιστορική συγκυρία, ο ρ. Σιμόν μπεν Μενασία ανίχνευσε σε αυτό το εδάφιο και μιαν άλλη, πνευματική διάσταση. «Πώς είναι δυνατό να πεθαίνει κανείς όλη την ημέρα;», ρωτάει. Άρα, αυτό που υπονοείται στο χωρίο, λέγει, είναι ότι οι ευσεβείς θεωρούνται από τον Θεό **ως** να αποθνήσκουν κάθε ημέρα⁴⁵. Η ερμηνεία του ρ. Σιμόν βρίσκει την αφορμή της στη Μισνά, όπου ο θάνατος του μάρτυρα εξυμνείται⁴⁶, αλλά και στη βαβυλωνιακή γκεμαρά⁴⁷. Εκεί είναι ο ρ. Ρες Λακίς που προτρέπει σε διαρκή αγώνα και επαγρύπνηση της *γετσέρ χα-τοβ* (η έμφυτη ροπή προς το καλό) ενάντια στη *γετσέρ χα-ρα* (ροπή προς το κακό). Όπως λέγει, ανάμεσά τους διεξάγεται ένας διαρκής πόλεμος και όπως διδασκόταν, η μέσα σε κάθε άνθρωπο ροπή προς το κακό μαζεύει δύναμη καθημερινά, για να τον οδηγήσει στο θάνατο. Εκείνος που βοηθά ώστε αυτό να μην πραγματοποιείται είναι βεβαίως ο Θεός (και κατά συνέπεια, η ροπή προς το καλό)⁴⁸. Ως εκ τούτου, το εν λόγω εδάφιο κάνει λόγο για καθημερινή προσφορά και για ‘διαρκή θάνατο’. Μάλιστα, το χρησιμοποιούμενο ιδίωμα είναι τέτοιο ώστε να παραπέμπει ακόμη και στο στοιχείο της **μαρτυρίας**. Ο μυστικός παρουσιάζεται ως ο παρ’ όλες τις αντιξοότητες αφοσιωμένος πιστός, η καθημερινή διαγωγή του οποίου αποτελεί διαρκές μαρτύριο και αναφορά. Μόνο έτσι μπορεί να ερμηνευθεί αποτελεσματικά το «*ένεκά σου θανατούμεθα όλη την ημέραν*». Επιπροσθέτως, στην πράξη προσφοράς του μυστικού εμπεριέχεται όχι μόνο το στοιχείο του θανάτου, αλλά και αυτό της ζωής: **εκουσίως** αυτοπροσφέρεται σε ένα μαρτύριο τις διαστάσεις και τις συνέπειες του οποίου γνωρίζει εκ των προτέρων. Είναι αυτή ακριβώς η εθελούσια έκθεση που εξαιτίας των φυσικών, κοινωνικών, ιστορικών, και άλλων συνθηκών λόγίζεται στα σχετικά κείμενα ως συνεχές μαρτύριο ή ‘διαρκής θάνατος’ του μυστικού⁴⁹. Αυτές οι ίδιες θεωρήσεις αναπτύχθηκαν έτι περισσότερο από τους μεταγενέστερους ραββίνους με αποτέλεσμα στο Ταλμούδ⁵⁰ να απαντάται ακόμη και προτροπή προς την αυτοθυσία για χάρη της Τορά και να δηλώνεται κατηγορηματικά ότι «αν θέλεις να ζήσεις, τότε θα πρέπει να πεθάνεις!»⁵¹. Ταυτοχρόνως, θα πρέπει να αναφερθεί και η διαπίστωση ότι για την **άλλη** όψη αυτού του ιερού δρωμένου της διαρκούς προσφοράς ή του επαναλαμβανόμενου θανάτου, η οποία βεβαίως συνδέεται με τη μεταγωγή στα ουράνια και την απόδοση ευλογίας και χάριτος από τον Θεό, ελάχιστα λέγονται και είναι γνωστά.

⁴⁴ M. Fishbane, “‘For Your Sake We Are Killed All Day Long’: The Sanctification of God in Love”, στο έργο του ίδιου *The Kiss of God: Spiritual and Mystical Death in Judaism*, University of Washington Press, 51-86.

⁴⁵ M. Fishbane, “Contemplation of Death in Jewish Piety”, στο M. Fishbane, *The Exegetical Imagination on Jewish Thought and Theology*, Harvard 1998, 137.

⁴⁶ mBerakoth IX 5.

⁴⁷ bBerakoth 5a.

⁴⁸ bKiddushin 30b.

⁴⁹ Στα κείμενα είναι γνωστός ως *mesirut nafsho* (= αυτοθυσία) και εννοεί τη διαρκή πρόθεση της ψυχής στο γήινο και ουράνιο θυσιαστήριο.

⁵⁰ bGittin 57b: «Ο ρ. Ναχμάν υιός Ισαάκ είπε ότι ισχύει και για τους σπουδαστές που εθελουσίως χάνουν τη ζωή τους για χάρη της μελέτης της Τορά, συμφωνώντας με τη διδαχή του ρ. Σιμεόν υιού Λακίς ο οποίος είπε: ‘Οι λόγοι της Τορά διαμένουν μόνο με όποιον θανατώνει τον εαυτό του για χάρη τους’».

⁵¹ bTamid 32a.

Πάνω στην ίδια γραμμή, οι ραββίνοι συνέδεαν τον Ψλμ 116,15 (Ο΄ 115,6) με την εν λόγω συγκυρία: «*τίμιος εναντίον Κυρίου ο θάνατος των οσίων αυτού*». Βεβαίως, εδώ ως «όσιοι» δεν θεωρούνται οι απλοί πιστοί, αλλά εκείνοι οι οποίοι ακριβώς εξαιτίας της ευσεβείας τους δεν διστάζουν να διαβούν το κατώφλι, προσφέροντας τις ζωές τους στον Θεό. Για τους ραββίνους ερμηνευτές, ο όρος «θάνατος» δεν αφορά μόνο στην φυσική 'έξοδο' του πιστού από τη ζωή, αλλά κυρίως στον καθημερινό 'διαρκή θάνατο' του μυστικού κατά την ιεροπραξιακή τέλεση της αυτοπροσφοράς του στον Θεό. Εφόσον όλες οι λεπτομέρειες του βίου ενός μυστικού, στην κυριολεξία, όλη του η ζωή, συνδέεται και ανάγεται στον Δημιουργό του και Αίτιο των πάντων, τότε και **αυτός ο ίδιος** με όλα τα επιμέρους στοιχεία που απαρτίζουν τον χαρακτήρα, τη σκέψη, τα συναισθήματα και τις προσδοκίες του, ως **μια** ολότητα και απευθυνόμενος στον **Ένα** Θεό αναφέρεται και προσδιορίζεται από Εκείνον. Αυτό που σαφώς υπονοείται είναι η εσωτερική σχέση και επαφή του πλάσματος **ως μονάδα** με τον **Ένα και μόνο** Δημιουργό του κατά την πορεία και εξέλιξη της πανάρχαιας και πυρηνικής επιταγής του «*καθ' ομοίωσιν*». Ως εκ τούτου, δεν είναι παράξενο που ο ρ. Σαμουήλ μπαρ Ναχμανί κήρυσσε ότι ακόμη και μετά το φυσικό τους τέλος, οι δίκαιοι θα πρέπει να λογίζονται ως ζώντες, ενώ ο ρ. Γιοχανάν (ο Αμορά) αποτιμούσε το θάνατο των δίκαιων ως ένα είδος ανταμοιβής⁵².

Εξάλλου, όπως έχει προαναφερθεί, τόσο από τη βιβλική (Δαν 12,3), όσο και από την παραβιβλική γραμματεία (Α΄ Ενώχ 62), ο Θεός επεφύλασσε ένα ιδιαίτερο 'τέλος' για τους δίκαιους και ευσεβείς. Σε πολλά και διαφορετικά κείμενα γίνεται λόγος είτε για τη μεταμόρφωσή τους σε αγγέλους και άστρα, ή κάποτε για τη μετοχή στη δόξα και την ενθρόνισή τους στον ουρανό. Οι εν λόγω περιγραφές διαθέτουν όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία του σχήματος θάνατος-επαναγέννηση⁵³, είτε με τρόπο κυριολεκτικό και εν ζωή ή αλληγορικός και σε μian άλλη διάσταση.

Αντιπροσωπευτικό δείγμα και ιδανικό πρότυπο αποτελούσε βεβαίως και η μορφή του αινιγματικού Ενώχ, του πρώτου ευσεβούς που έφυγε από το φυσικό πεδίο χωρίς να διέλθει της διαδικασίας του θανάτου. Μέσα από το πρίσμα των προλεχθέντων θα μπορούσε να ρωτήσει κάποιος, «μήπως επειδή ο Ενώχ ήταν ήδη 'νεκρός'»; Το βιβλίο της Γενέσεως (6,2-5) δεν προσφέρει πολλές πληροφορίες. Αντιθέτως, η γραμματεία που φέρει το όνομά του (Α΄ Ενώχ, Β΄ Ενώχ, Γ΄ Ενώχ)⁵⁴ περιέχει άφθονες λεπτομέρειες για το ευσεβές και δίκαιο του βίου του. Δυστυχώς, η ραββινική γραμματεία προσπάθησε να μειώσει κάπως την αίγλη αυτής της μορφής, ίσως εξαιτίας της επιρροής που ασκούσε σε κύκλους Ιουδαίων αποκαλυπτικών, μυστικών και άλλων 'σχισματικών'. Κατά συνέπεια, ρεύματα ή δοξασίες που δεν μπορούσαν να αφομοιωθούν, θα έπρεπε να αγνοηθούν και να καταδικαστούν.

Αν και δύσκολα θα το παραδέχονταν ποτέ, το πρότυπο του Ενώχ φαίνεται ότι επέδρασε βαθιά στις αντιλήψεις των χασιδίμ των πρώτων αιώνων μ.Χ. Οι δοξασίες για την εν εκστάσει έξοδο του μυστικού απαντώνται στο μιδράς του Δευτερονομίου⁵⁵ αναφορικά με τον Νομολήπτη **Μωυσή**, επίσης. Όταν ο Θεός στέλνει τους αγγέλους του

⁵² Βλ. E. Urbach, *The Sages*, 430.

⁵³ Βλ. Ira Chernus, *Mysticism in Rabbinic Judaism*, Walter de Gruyter, New York 1982, κεφ. 3-4.

⁵⁴ Για το πρόσωπο και το κίνημα που προήλθε από τις παραδόσεις που το συνόδευαν, καθώς και για την επιρροή τους στα πράγματα της περιόδου του Δεύτερου Ναού, βλ. Κ. Θ. Ζάρρας, *Η Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης*, Εκδ. Έννοια, Αθήνα 2005, 275-293.

⁵⁵ Βλ. *Deuteronomy Rabbah* II.10.

για να μεταφέρουν την ψυχή του Μωυσή στον ουρανό, στο τέλος του βίου του, εκείνος αρνείται, αφού σύνολος η φυσική του ύπαρξη έχει δοξαστεί δια της τηρήσεως των Εντολών και εξαιτίας της επαφής του με τον Νομοδότη. Τελικώς, ο Ίδιος ο Θεός κατέρχεται και αποσύρει την ψυχή του Μωυσή «με ένα φιλί» «ενώπιος ενωπίω» στη ζωή, αλλά και στον θάνατο. Εδώ, όμως, φανερώνεται άλλο ένα σημαντικό στοιχείο: ο εν εκστάσει θάνατος εξαιτίας ενός φιλιού από τον Ίδιο τον Θεό θεωρείται ως δείγμα εξαιρετικής εύνοιας, ελέους και ευλογίας. Ο Μωυσής χαρακτηρίζεται ως ‘ευλογημένος’ και ‘δοξασμένος’ από τον Ίδιο τον Θεό, περισσότερο δε από κάθε άλλον άνθρωπο. Ακόμη, αυτή η ιδιαίτερη μεταχείριση ερχόταν ως επιβράβευση για έναν βίο ολοκληρωτικής αφοσίωσης στην υπηρεσία του Ουρανού. Με παρόμοιο τρόπο, στο Ταλμούδ⁵⁶ γίνεται λόγος για την ‘έξοδο’ των δικαίων δι’ ενός θεϊκού φιλιού. Εδώ μάλιστα αναφέρεται ότι ο Άγγελος⁵⁷ του θανάτου δεν είχε εξουσία πάνω στους Αβραάμ, Ισαάκ, Ιακώβ, Μωυσή, Ααρών, και Μίριαμ. Ερμηνεύοντας χωρία των Αρ (33,38) και του Δευτ (34,5), οι ραββίνοι δίδασκαν ότι οι έξι έφυγαν από αυτό τον κόσμο «από το στόμα του Θεού» δηλαδή, εν τη εκστάσει που πιστευόταν ότι προκαλεί το καλούμενο «φιλί του Θεού». Μάλιστα, το εδάφιο του Άσματος Ασμάτων (5,6) «ψυχή μου εξήλθε εν λόγω αυτού» ερμηνευόταν στο Ταλμούδ⁵⁸ ως να αναφέρεται σε αυτήν ακριβώς την εμπειρία. Έτσι, η εν εκστάσει έξοδος εθεωρείτο ως η κατεξοχήν πράξη ελέους και επιβράβευσης για έναν βίο αληθινής ευσέβειας και δικαιοσύνης. Αξίζει εδώ, έστω και εν παρόδω, να σημειωθεί πως και ο Φίλων, όταν αναφέρεται στους Ναδάβ και Αβιούδ (Λευιτ 10,1-2), τους αποδίδει στοιχεία μυστικού θανάτου αφού, όπως τονίζει, «πέθαναν για να ζήσουν, λαμβάνοντας μια αθάνατη ζωή αντί της θνητής φυσικής υπάρξεως»⁵⁹.

Μέσα από αυτό το πρίσμα, ο τρόπος θανάτου του Ακίβα συνιστούσε για τον ίδιο ευλογία, αφού όχι μόνο εννόησε ό,τι είχε παραμείνει κρυφό για όλη του τη ζωή, αλλά εξήλθε ενώ εκπλήρωνε την Εντολή για την απαγγελία του Σιεμά, επίσης. Στο πρόσωπό του και στη συγκεκριμένη συγκυρία η θεωρία και η πράξη μοιάζει να απορροφώνται η μία εντός της άλλης με τον σοφό ραββίνο να εκπνέει εν ευλογία και εκστάσει - μια σαφής ένδειξη για την αποδοχή της αυτοθυσιαστικής του προσφοράς από την πλευρά του Ουρανού.

Εφόσον, όμως, ο Ακίβα θεωρούνταν ως μεγάλος ερμηνευτής της Τορά, επίσης, αυτό το τελευταίο στοιχείο της ‘εισόδου’ στο αληθινό περιεχόμενο και νόημα της Εντολής αποτελεί σαφές δείγμα συναρμογής, ή και ένωσης, της ερμηνευτικής και της μυστικής οδού, ή της περιχώρησης ποιότητων της μιας στην άλλη. Ως εκ τούτου, στο πρόσωπο του Ακίβα ενώνεται ο μυστικός με τον ερμηνευτή σε ένα είδος ‘εξηγητικής έκστασης’ εξόδου από τη ζωή⁶⁰. Άρα, το αληθινό νόημα της Εντολής «αγάπα τον Κύριο τον Θεό σου ...» είναι πως ο ευσεβής θα πρέπει να αγαπά τον Θεό με όλη του την ψυχή ή τη ζωή

⁵⁶ bBaba Bathra 17a.

⁵⁷ Η προσωποποίηση του θανάτου έχει μάλλον Ουγαριτική προέλευση, αφού στα σχετικά κείμενα ο Μοτ είναι ο θεός της απώλειας της ζωής (βλ. Ησ 25,8). Παρομοίως, στην Καινή Διαθήκη για τον Απόστολο των εθνών Παύλο ο θάνατος επίσης προσωποποιείται και αποτελεί τον «έσχατο εχθρό» που κατετροπώθη κάτω από τον Κύριο Ιησού Χριστό σε μια θυσία αγάπης προς τον άνθρωπο (βλ. Α΄ Κορ 15,26 και 55. Ακόμη, Απ 20,14).

⁵⁸ bShabbat 88b.

⁵⁹ *Περί Φυγής και Ευρέσεως* 59. *Νόμων ιερών Αλληγορίας* II.57.

⁶⁰ M. Fishbane, “For Your Sake We Are Killed All Day Long”: The Sanctification of God in Love”, 67-68.

δηλαδή, **ακόμη και εάν** (ke'ilu) εκείνος του πάρει την ψυχή/ζωή⁶¹. Παρομοίως, στα *Sifrei* του Δευτερονομίου (32) αναφέρεται: «ακόμη και αν σου πάρει τη ζωή». Ως μια τελεία έκφραση της απόλυτης αφοσίωσής του στον Θεό, θα πρέπει να είναι κάθε μέρα αποφασισμένος να πεθάνει. Έτσι, η κατά την απαγγελία του Σιεμά ορθή διάθεση μοιάζει με την προετοιμασία για τον θάνατο του αγίου, ως μια έκφραση της ζωντανής αγάπης για τον Θεό. Με αυτόν τον τρόπο πιστευόταν ότι ο αληθινός χασίντ ήταν ήδη ένας εν ζωή πνευματικός μάρτυρας⁶².

---

⁶¹ Βλ. και Διαθ Δαν 5,3 όπου θα αναφέρεται το ίδιο πράγμα.

⁶² M. Fishbane, "Contemplation of Death in Jewish Piety", 142.